

Fangeportretter – fragmenterte fortellinger om levd liv

Kari Telste

Norsk Folkemuseum

kari.telste@norskfolkemuseum.no

Keywords
*photographic
portraits, prisoners,
primal categories,
representations,
self-representations*

Abstract

Norsk Folkemuseum/Norwegian Museum of Cultural History has a small collection of photographic portraits of prisoners, dated 1866-1872. In many ways, these portraits resemble the visiting-card photographs that became immensely popular from the 1860s onwards. Portraying both male and female prisoners and referring to a variety of criminal offences, the photographs when compared with court records shed light on the way in which prison authorities and the judiciary at the time constructed gendered criminal categories. Against this background, the main focus of the article is to discuss to what extent people in conflict with the law could question these categories and introduce alternative representations of themselves and their actions.

I 1919 ble det gamle skrivebordet til amtmann Platou i Buskerud gitt til Norsk Folkemuseum. Gjenglemte i skrivebordet lå en eske med 123 små portretter som kan minne om visittkortfotografier.¹ To portretter fanger interessen: en kvinne og en mann. Kvinnen ser rett inn i kameraet. Hun har hendene i fanget, kroppen ser ut til å stritte imot. Gråter hun? Mannen sitter stiv i stolen og stirrer inn i kameraet. Blikk og kroppsholdning ser ut til å røpe aggresjon og sinne. Vender vi bildene, får vi vite at dette er varetektsfanger nummer 4 og 5 i 1872: Lina Marthe Thora Torgersdatter og Johan Johannessen, begge fra Skotselv i Øvre Eiker. På kvinnens foto er notert ”For Tyveri og Betleri, samt mod Crl: Cap. 18 § 22”,

mens for mannen er bare samme lovreferanse oppgitt. Dette er en paragraf i kriminalloven av 1842 om konkubinaten eller samliv utenfor ekteskap. Hvorfor ble disse bildene tatt, i hvilke sammenhenger ble de brukt, og hvilken historie skjuler seg bak de to portrettene?

Fotografier som disse kan åpne for å fortelle en bredere historie om mennesker i møte med fengsels- og rettsvesen omkring 1870. Opplysningene på baksiden av hvert av de 123 portrettene – fangenummer og årstall, navn, sted og kategori lovbrudd – viser at de portrettede kom fra Drammen og omliggende distrikter. Lovbruddene er mer eller mindre alvorlige, og spenner fra tyveri og ordensforstyrrelser til slagsmål og

Foto: Norsk Folkemuseum.

drap. De knappe opplysningene gjorde det mulig å oppspore rettssaker som utløste fotograferingen, og dermed få tak i noen av de fotograferte fangenes forklaringer.² Ved å utforske hvilket spillerom de hadde for å få fram sin forståelse av seg selv, sine handlinger og sin situasjon, kan det stilles spørsmål ved de kategorier myndighetene brukte om mennesker på kant med loven.

Fotografering og forhør – under tvang
Fangeportretter ble for alvor tatt i bruk fra 1860-årene rett etter at visittfotografiet fikk sitt store gjennombrudd (Petersen 2007: 28ff, Regener 2003b). Med disse bildene blir det for første gang i historien mulig å se bilder av enkeltindivider som vi møter i

rettsprotokoller og andre kilder. Politikammeret i Kristiania begynte allerede i 1866 å fotografere arrestanter på en regelmessig måte, for blant annet å kunne identifisere lovbrøyttere (Hoel 2007). Norsk Folkemuseums samling gir et lite utsnitt av en tilsvarende tidlig fotograferingspraksis, ettersom dateringen på baksiden viser at portrettene er tatt i tidsrommet 1866–1872.³

Portrettene i Folkemuseets samling er tatt i omgivelser som minner om et fotoatelier. De samme rekvisittene – et bord, en stol, draperier i bakgrunnen – går igjen på nesten alle bildene. Stilmøblene er muligens noe slitt, men ligner likevel på dem som var vanlige på visittkortfotografier: høyborgerlige rekvisitter som var ytre tegn

på sosial status og dannelses (Hoel 2007: 20). Også fangenes positur kan minne om visittkortfotografier fra 1860-årene (Halaas 2004). De er fotografert sittende på stolen med bordet på sin høyre side. De fleste har høyre albue og hånd hvilende på bordet og venstre hånd i fanget eller på stolens armlene. Ansiktet er som regel vendt rett mot kameraet.

Likheten med visittkortfotografiet kan ha noe å gjøre med at fangeportrettene fra først av ble tatt av vanlige fotografer som var innleid av politi- og fengselsvesen (Hoel 2007, Regener 2003b). Lovbrytere ble som regel plassert i de samme kulissene som den øvrige kundekretsen. Før en passende uttrykksform for tvangsfotoograferingen var blitt utviklet i 1880-årene, kunne det ofte være vanskelig å skille fangeportretter fra visittkortfotografier (Regener 2003b).

Det er likevel flere ting som røper at dette ikke er vanlige visittkortfotografier. Mens enkelte ser ut til å finne seg til rette og ser frimodig inn i kameraet, kanskje lener seg over bordet eller avslappet bakover i stolen, er det tydelig at de fleste ikke passer inn. Det fordums elegante interiøret virker ikke minst malplasserte i forhold til den slitte klesdrakten mange bærer (Kjellberg 1987–88). Lappede skjørt og bukser, jakker blanke av slitasje, skosåler som gaper mot fotografen, hvis de i det hele tatt har sko på føttene. For mange av fangene var det nok et ufrivillig første møte med fotografen. Deres positur røper at de ikke føler seg vel i situasjonen. Noen virker ansente, holder hendene forknytt i fanget eller foldet beskyttende over brystet. I noen av blickene kan vi lese fortvilelse, frykt, håpløshet – kanskje også sinne og trass.

Fotografiene er ikke tatt i et atelier, men i distriktsfengslet i Hokksund som på denne tida også tok imot fanger fra Drammen.⁴ Varetektsfangeprotokollen

herfra utfyller portrettene med beskrivelser av fangenes ytre. Alder, høyde, farge på øyne, hår og skjegg, ansiktets form og ”statur”, det vil si legemsbygning, ble behørig notert, foruten klesdrakt, hodeplagg og sko. Av og til ble særlige kjennetegn tatt med: et arr, en kroket finger, fregner.⁵ Slike beskrivelser gir farge og nyanser til de ellers fargeløse fotografiene (Petersen 2007:95). Andre kilder, som kirkebøker og folketellinger, kan gi de ytre rammene for den fotograferte personens liv.

Først og fremst er det forhør og rettssaker som kan gi et innblikk i skjebnene som skjuler seg bak fangeportrettene. Disse historiske kildene er særpreget ved at de står i spennet mellom hverdagslivets hendelser og rettslige vurderinger (Telste 2000:38ff). Teksten er skapt i en prosess der ulike aktører forsøkte å beskrive, kategorisere og gi mening til virkeligheten. Hva folk valgte å fortelle om seg selv, sine handlinger og motiver, vil imidlertid være farget av retts-situasjonen og av forhørets og rettens konvensjoner. Dessuten vil det de fortalte alltid være filtrert gjennom rettsreferentens penn. Han skrev ned det som ble ansett som relevant for ”sakens opplysning”, mens detaljer ansett som mindre vesentlige ble utelatt eller omskrevet. Mange av rettsreferatene ble derfor knappe og summariske, slik at den tiltalte knapt kom til orde. Et annet problem er at én og samme sak ble ført i ulike serier av protokoller, slik at vi bare får tak i bruddstykker av den.⁶

Fangene valgte ikke selv å gå til fotografen. Det er derfor en vesentlig forskjell mellom visittkortfotografier og fangeportretter, mellom fotografier som den tyske fothistorikeren Susanne Regener (2003b) kaller ”selvbilder”, og de hun kaller ”fremmedbilder”. Selvbilder er fotografier som folk har fått tatt ut fra egen interesse og for å framstille seg selv. Fremmedbilder er insti-

tusjonelle fotografier som er framstilt under tvang og av institusjonell interesse (ibid.). På samme måte kan rettsforhøret sies å være et "fremmedbilde", der den forhørte i liten grad får fram sitt "selvbilde". Den danske folkloristen Birgitte Rørbye (1991) karakteriserer forhøret som intervju under tvang. Det representerer dermed et etisk problem fordi menneskene det gjelder i stor grad mistet kontrollen over hvordan deres liv ble representert (Alver 1995). Men betyr dette at de også ble fanget av rettens kategorier og vurderinger?

Hva folk sa i retten hadde alltid referanse til en sosial virkelighet, og deres forklaringer var forankret i en delt diskurs (Telste 2000:50ff). Denne diskursen ville referere til kategorier som kjønn eller sosial gruppe. Med filosofen Linda Alcoff (1988) kan vi si at kvinner og menn vil søke å tolke og rekonstruere sin historie innenfor en horisont av betydning og kunnskap, som på et gitt historisk tidspunkt var tilgjengelig i kulturen. Dette betyr imidlertid ikke at de passivt avfant seg med et sett av forhåndsbestemte kulturelle verdier (ibid.). De kunne identifisere seg med dem, eller utfordre og motsette seg slike verdier. Fra et slikt perspektiv kan det diskuteres om kvinner og menn i møte med fengsels- og rettsvesen bare ble styrt dit makten ville, eller om de selv var med på å forme sin historie.

Fotografiet som sannhetsvitne

Det at fotografiet ble tatt på en mekanisk måte, ble betraktet som en garanti for dets nøytralitet og objektivitet (Hoel 2007: 10ff). Dette var noe av bakgrunnen for at fotografiet ble sett som viktig for å identifisere lovbrutere. Men det dreier seg om mer enn identifikasjon. Det var et forsøk på å "lese" den kriminelle.

På 1800-tallet vokste fysiognomikken som vitenskap fram. Den hvilte på en grunnleggende oppfatning om at menneskets skjulte karakter kunne avdekkes ved å studere dets ytre trekk (Mosse 1996:24ff). Det var en utbredt forestilling at fotografiet hadde den fordelen at det objektivt kunne avbilde et menneskes sanne utseende (Regener 2003b). Det ble med andre ord antatt at fotografiet kunne si noe sant om den portrettertes karakter, og at ansiktets og kroppens linjer gjorde det mulig å trekke slutninger om den avbildedes karaktertrekk (ibid.)

Ut fra slike forestillinger ville fangenes "forbryterske sinnelag" og deres manglende moralske karakter speile seg i deres utseende, i ansikt og kropp. Derfor er det logisk at fangene fra først av ble fotografert i helfigur med ansiktet vendt mot kamera, slik at ansiktsform og kroppsholdning trådte fram og kunne "leses". Av og til inneholder også fangeprotokollen supplerende karakteristikk som antyder forbindelsen mellom ytre kjennetegn og indre karaktertrekk. En fange fra Lier, innsatt i 1869 for tyveri, beskrives slik: "Ansigt langt og skummelt med sort eller lidt brunt Skjæg paa Hagen".⁷

Slike karakteristikk styrer blikket og får betrakteren til å se personen på bildet på en annen måte. Også portrettets bakside og forside speiler hverandre. Opplysningen om kategori forbrytelse virker inn på hvordan fotografiet ble tolket. Slike tolkninger gikk ut over selve personen på bildet. Ved å gruppere fotografiene ut fra type forbrytelse skapte den italienske legen og kriminalantropologen Cesare Lombroso i andre halvdel av 1800-tallet "a typology of the criminal" (Regener 2003, 2003b). Med et øvet blikk kunne avvik i ansiktet og kropp identifiseres, og fotografiene kunne brukes som eksempler på den "fødte forbryter"

(Regener 2003, jf Petersen 2007:96). Denne forbrytertynologien gav først og fremst mening fordi den refererte til den tids delte kulturelle ideer om hvordan forbrytere så ut og hvordan kriminelle trekk kom til uttrykk på kroppen (Regener 2003). Vi ser noe helt annet på bildene. For oss framtrer snarere enkeltindivider i en nedverdiggende tvangssituasjon.

Objektive kategorier og sannheter med modifikasjoner

På samme måte som det kan stilles spørsmål om fotografiet fanger en objektiv sannhet, må vi spørre om kategoriene på baksiden av de 123 fangeportrettene er nøytrale betegnelser. Disse kategoriene refererer til bestemte paragrafer og lovbrudd, og utgjør dermed tilsynelatende objektive beskrivelser av handlinger som i årene omkring 1870 ble definert som ulovlige. De ga tilsynelatende lite spillerom for å forhandle med kategoriene og komme med alternative tolkninger.

Som helhet speiler samlingen et bredt spekter av kategorier. Tyveri, bedrageri og heleri går igjen, det samme gjør fyll, gate- og politiuorden, legemsfornærmelser og slagsmål sammen med mer perifere lovbrudd som ulovlig brennevinsalg, tiggning, manglende oppmøte ved sesjon og sedelighetsforseelser. Bortsett fra ett slagsmål som tragisk endte med drap,⁸ dreier det seg stort sett om ”småforbrytelser”. Det er stor overvekt av menn: 105 mannlige mot 18 kvinnelige portretter. Den skjeve kjønnsfordelingen speiler at det var flest menn som havnet i kriminalstatistikkene, samtidig som den også viser at kategoriseringene av lovbrudd var kjønnet.

Kvinnenes lovbrudd var ikke på langt nær så variert som mennenes, og kan deles i to hovedkategorier: tyveri og sedelighet.

Kanskje var deres lovbrudd mer situasjonsbetinget, knyttet til fattigdom og utnyttelse? Vel halvparten av de 18 kvinnene er kategorisert under tyveri, et par i kombinasjon med betleri, ”løsgang” eller konkubinats, og to er dømt for ulovlig brennevinsalg. Både tyveri og brennevinsalg er lovbrudd som går på tvers av kjønnskategoriene. De resterende hadde forbrutt seg mot ulike sider av sedelighetslovgivningen. En var straffet for prostitusjon, to for konkubinats og fire for å ha fått barn utenfor ekteskap med tre forskjellige menn. Nå var dette lovbrudd som også menn kunne bli straffet for. Samlingen inneholder tre menn i en slik situasjon, men som mannlig lovbruddskategori utgjorde de bare en brøkdel.

Koblingen av bestemte lovbrudd til lovbrøyer kan sees som en praksis som skapte kjønn. Som den svenske etnologen Anja Petersen (2001) har påpekt, vil lovbrudd som ble regnet som spesifikt kvinnelige eller mannlige si mer om hvordan kategoriene kvinne og mann ble tolket og forstått, enn om lovbruddene som faktisk ble begått av kvinner og menn. De rettslige kategoriseringene virker følgelig som en gjentakelse som konstruerte det typiske ved kjønnene (ibid.). Fotografiene og forbryterkategoriene bygger slik sett opp om stereotype kjønnsoppfatninger.

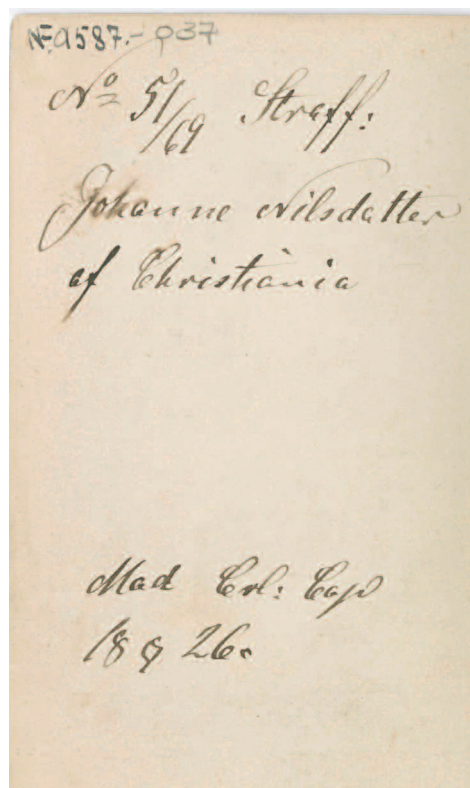
Bare menn ble arrestert for fyll og gateuorden, motstand mot politiet og slagsmål. I forhørsretten møter vi menn – ofte unge – som forteller at de vanket på kroer og brennevinsbarer, havnet i slåsskamp med hverandre og med politiet, eller ble trukket til byens ”sangerbuler” der de slo om seg med penger de umulig kunne ha tjent selv og spanderte sjampanje, silkekjoler og gullstas på sangerinnene.⁹ Tyveri, bedrageri og underslag for å finansiere dette, kunne forklares ut fra at det lå i

mannens "natur" å bli tiltrukket av og ville gjøre inntrykk på kvinner.

På samme måte bekreftet voldsforbrytelser og ordensforstyrrelser forestillinger om menn som aggressive, høylytte og truende for den sosiale orden (Petersen 2001). Ingen kvinner ble definert inn i slike kategorier, til tross for at de også kunne opptre som høylytte og overstadig berusede. De ble isteden tolket inn i lovbruddskategorier som stemte med deres "natur", og dermed ble deler av deres handlinger definert bort (ibid.). Utfoldelse på gater og "buler" samsvarte ikke med den tids oppfatninger av kvinnelighet. Deres handlinger i det offentlige rom ble tolket på en annen måte.

Mange av kvinnene i Kristiania-politiets forbryteralbum var kategorisert som prostituerte (Hoel 2007:63ff). Det er nærliggende å tenke seg at kategorien prostituert var den mannlige gateordenens motstykke. I annen halvdel av 1800-tallet var prostitusjon et lovbrudd bare kvinner kunne begå. Riktignok har bare én av de avbildede kvinnene fra Buskerud havnet i denne kategorien. Dette er Johanne Nilsdatter, som ifølge teksten bak på fotografiet kom fra Kristiania og var straffet etter kriminallovens kapittel 18 § 26 for "at holde sit Legeme tilfals til Utugt". Men var kategorien prostituert den rette?

Det har bare vært mulig å oppspore bruddstykker av saken mot Johanne. Dommen i februar 1869 viser at hun var blitt forhørt ved to tidligere anledninger, men disse forhørene har ikke latt seg oppspore.¹⁰ I oppsummeringen av saken kommer det fram at Johanne oppga å være 20 år gammel, og at hun noen dager tidligere var kommet til Drammen i forbindelse med markedet. Der var hun blitt arrestert, mistenkt for "forskjellige tyverier". Under

Johanne er kanskje den av kvinnene som virker mest selvsikker og avslappet i fotografens stol. Hvordan ville samtidens kriminalantropologer tolke hennes trekk, og ikke minst det avviket hennes ene øye representerer? Til tross for dette ser hun rett på oss, og hun har inntatt stolen på en måte som understreker hennes kvinnelighet.

Foto: Norsk Folkemuseum.

forhørene hadde hun benektet tyveriene, men ble nødt til å forklare hvordan hun kunne ha så mye penger på seg. Hun skal da ha kommet med en tilståelse. Mot betaling av fem spesiedaler pleiet hun "legemlig omgang" med en for henne ukjent mann.

Vi får ikke vite hva Johanne hadde i Drammen å gjøre. Ledet besøket til et skjebnesvangert feiltrinn, eller var Johanne allerede på vei utover skråplanet, slik mange unge kvinner i Kristiania var mot slutten av 1800-tallet? Drammensmarkedet tiltrakk seg mange tilreisende. Et leserinnlegg i Drammens Tidende samme år beskriver markedet som en "Rangletid, et slags Karneval med Kommers og Galskab" som snudde verden på hodet.¹¹ Kanskje nettopp den løsslupne stemningen på byens gater og torg gjorde Johannes tilståelse desto mer sannsynlig i rettens øyne? Det vakte mistanke at en ung, ugift kvinne ble påtruffet med et såpass stort pengebeløp i en slik sammenheng. Retten hadde bare to kategorier tilgjengelig for å tolke dette: tyveri eller prostitusjon. Johanne ble nødt til å velge mellom dem.

Tilståelsen ga Johanne en straff på åtte dager på vann og brød for prostitusjon. Ved straffeutmålingen ble det tatt hensyn til at hun aldri hadde vært straffet tidligere. Derfor må vi stille spørsmål ved tilståelsen. Hvorfor tilsto hun prostitusjon framfor tyveri? Det kan ha sammenheng med at kvinners lovbrudd ble tolket inn i kategorier som korresponderte med hvordan kvinner ble oppfattet (Petersen 2001). Tilståelsen blir dermed forståelig ved at det ut fra forestillinger om hva som var kvinnelig var lettere å identifisere seg med kategorien prostituert enn med kategorien tyv. I forbryterstatistikkene var kvinnelige tyver et unntak, og tyveri kan ha blitt oppfattet som ukvinnelig. Men kanskje hadde ikke Johanne særlig rom for valg når det kom til

stykket? Det viser seg nemlig at to vitner hadde kommet med forklaringer som gjorde hennes tilståelse sannsynlig. Kategorien "prostituert" fulgte bildet av Johanne – og gjør det fortsatt.

Tilståelser med motforestillinger

Rettsreferatet gir bare et fragmentarisk inntrykk av Johannes besøk i Drammen. Hennes egen vurdering og motiv for tilståelsen blir liggende i skyggen. Det er mulig å få et langt klarere bilde av historien bak de to portrettene jeg viste innledningsvis. Da Lina Marthe Thora Torgersdatter og Johan Johannessen ble forhørt, trådte de tydeligere fram på arenaen. Det ble mulig å sette sammen et fyldigere bilde, både av dem selv og hva som førte til at de havnet i fotografens stol i distriktsfengslet i Hokksund.

En dag i februar 1872 var Lina Marthe Thora, *Turine* som hun kalte seg, på vei til Vestfossen.¹² Da hun kom forbi vedskjulet til skolelæreren, sto døra til skjulet på vidt gap. Innenfor så hun noen klesplagg: flere par ullstrømper, en ullskjorte, noen forklær, en blå barnekjole, røde barneskjørt. Hun tok plaggene med seg. Snart etter oppdaget kona til skolelæreren at klesvasken som hang til tørk i vedskjulet var blitt borte. Det gikk ikke lang tid før hun fikk mistanke om hvor plaggene hadde tatt veien. Ryktene fortalte at Turine hadde vært hos en nabokone for å få sydd om klær til barnetøy, blant annet et rødt barneskjørt.

Da lensmannsbetjenten dukket opp hjemme hos Turine for å undersøke nærmere, fant han flere av de savnede klesplaggene. Noen var gjemt på loftet, og andre hadde hun forsøkt å brenne opp da hun skjønnte at tyveriet var blitt oppdaget. Lensmannsbetjenten tok Turine med seg til

varetektsarresten i Hokksund. Samtidig arresterte han også mannen hun levde sammen med, Johan Johannessen, for ”formodentlig” delaktighet i tyveriet.¹³

Varetektsfangeprotokollen oppgir at Turine ble innsatt i varetekt 23. februar 1872 klokken fem om aftenen.¹⁴ Her skulle hun bli til 16. mars, da hun ble overført til straffengsel som straffange nummer 24/72. I protokollen er det registrert at hun var 28 år og født på Bjørke i Ullensaker. Hun var 62 tommer høy med blå øyne, mørkt hår, tykt ansikt og middels ”statur”. På seg hadde hun kofte av sort vadmél, skjørt av blått ullverken, sko og gult hode-tørkle. I tillegg hadde hun en pung og en pipe. Mer betenkelig fra vårt ståsted er at hun hadde med seg sitt yngste barn, et 13 uker gammelt pikebarn. I den forbindelse er det notert at doktor Helter ble tilkalt søndag 12. mars. Vi får ikke vite hvorfor.

Johan Johannessen ble satt inn i arresten en time senere enn Turine.¹⁵ Han var 42 år, 67 tommer høy, hadde blå øyne og lyst hår, ”noget skaldet”. Ansiktet var tykt, skjegget rødt og staturen beskrives som ”før”. På seg hadde han jakke av blått tøy, sorte benklær, brun vest, støvler og sort ”klædeshue”. Johan ble løslatt 3. mars etter muntlig ordre av sorenskriver Hansen, noen dager etter det første rettsmøtet¹⁶, sannsynligvis fordi Turine på ”det bestemteste” avviste at Johan visste ”det ringeste” om tyveriet. Han hadde verken oppfordret henne eller tilskyndet henne til å begå tyveri, tvert imot hadde hun fortalt ham at hun hadde fått en barnekløle og et skjørt i gave på en gård hun hadde vært innom.

Turine hadde aldri vært straffet før. Så hvorfor gikk hun plutselig bort og gjorde dette? Johan fortinnet kjeler som Turine gikk omkring og solgte. De hadde tre små barn å forsørge, ofte var det lite mat i huset, og de levde i fattigdom. Noen ganger måtte

hun ty til betling. Det hendte at hun fikk gamle klær som hun solgte videre eller sydde om til egne barn. I den forbindelse påpekte hun at lensmannsbetjenten også hadde beslaglagt barneklær som hun hadde fått av en frue i Tønsberg, foruten et par forklær som tilhørte hennes svigermor.

Turine la ikke skjul på at hun hadde falt for fristelsen til å ta klesplaggene i vedskjulet. Slik sett framstår tyveriet som en plutselig innskytelse. Men det viser seg at hun hadde en mer komplisert grunn for sine handlinger. Hun stjal fordi:

hun troede, at dette vilde bevirke at hun enten vilde blive gift med Angj. Johan eller vilde komme fra ham for bestandig; han har, saalænge de have levet sammen, lovet at gifte sig med hende, men det er aldrig blevet noget af med ham, uagtet han stadig har lovet hende Ægteskab. Navnlig i Vinter har hun jevnlig opfordret ham til at ægte hende, og sagt, at hun vilde reise fra ham, hvis han ikke gjorde dette.

Retten fant det ikke særlig sannsynlig at hun hadde stjålet klærne for å få Johan til å gifte seg. Hun hadde jo først benektet tyveriet for lensmannsbetjenten, og til og med forsøkt å skjule det ved å brenne noen av plaggene. Det var fordi ”hun senere blev bange for at Tyveriet skulde blive mer ulykkebringende for hende end Forholdet til Angj. Johan,” forklarte Turine. Dessuten var det en del folk inne hos dem mens betjenten undersøkte huset, ”saa at hun generede sig for at tilstaa sin Forbrydelse.”

Tyveriet satte offentlighetens søkelys på Turines samliv med Johan. Kanskje var det nettopp det hun ville? Hennes forklaring får dermed en egen logikk: hun var i en uholdbar situasjon, og måtte få til en endring. I ti år hadde hun levd sammen

med Johan, og i disse årene hadde de fått fire barn sammen: ett hadde dødd, det eldste var åtte år, og det yngste altså 13 uker. Som det skal vise seg, var det ikke bare Johan det sto på når det aldri var blitt til noe ekteskap.

Johan Johannessen bekreftet i sin forklaring at det hele tiden hadde vært meningen at de skulle gifte seg. Så hva var problemet? ”Det er hans Agt at gifte sig med hende”, forklarte han, men la til: ”saas-
nart han blot kan faa hendes Attester”. Han hadde stadig fått advarsler av prost Dons mot å leve sammen med Turine, og hadde derfor bedt ham om hjelp til å skaffe attestene. Det hadde prosten lovet. Men årene var gått og attestene var ennå ikke kommet.

I varetektsfangeprotokollen i distriktsfengslet i Hokksund er det registrert at Turine og Johan var ”omvandrende”.¹⁷ Begge opplyste i retten at de hadde oppholdt seg på Eiker de siste årene, men de hadde også ”strefet” om – for Johan er dette strøket over og rettet til ”omreist” – i Modum og Sigdal. Mye tyder altså på at Turine og Johan var tatere eller reisende folk. Også i årene framover bodde de på Eiker. Foruten å fortinne kjeler, arbeidet Johan med vedhogst og skogsarbeid. Ved hans død i 1914 er det notert at han var blikkenslager.¹⁸

Tiltale for konkubinat rammet ikke bare folk av reisende slekt. Utover 1800-tallet satte myndighetene i økende grad søkelys på samliv utenfor ekteskap (Telste 2000:379ff). Det var straffbart for ugifte personer å leve sammen ”som om de vare Ægtefolk”, og en lang rekke par var i samme situasjon som Turine og Johan.¹⁹ Samlivet ble karakterisert som ulovlig, uanstendig eller forargelig, det krenket den moralske orden, motarbeidet ekteskapets hensikter, og hadde ”særdeles skadelig Indflydelse paa Sædeligheden”.²⁰ Straffen

falt bort dersom paret giftet seg. Loven stilte dem altså overfor et valg: enten måtte de flytte fra hverandre eller gifte seg!

Historien om Turine og Johan illustrerer at valget ikke alltid var reelt. Dette var en tid da folk flyttet mye på seg, og det var ikke så lett for vanlige folk å skaffe nødvendige attester. Presten fikk en form for dobbeltrolle. Hans oppgave var å advare dem mot samlivet og oppfordre dem til å gifte seg, men samtidig kunne han ikke vie dem før de hadde alle papirer i orden. Attestene skulle vise at de var konfirmert og ikke allerede gift et annet sted. Mange par lot det skure og gå helt til tiltalen for konkubinat gav dem puffet som trengtes for å ordne opp. Men lovens valg ga også mange menn sjanse til å fordufte og la kvinner og barn i stikken.

Johan hadde ingen planer om å svikte. Han avsluttet sin forklaring med å understreke at han ”er villig til at ægte Angi. Turine saasnart det kan lade sig gjøre”. Men uten attester lot det seg ikke gjøre, og straffen for konkubinat kunne ikke unngås. De ble dømt til å betale en bot på 10 spesiedaler til statskassen. I tillegg måtte Turine sone 10 dager på vann og brød for tyveri på toppen av de 21 dagene hun allerede hadde sittet i varetekt.²¹ Hvordan gikk det så med Turine og Johan? Det endte lykkelig i den forstand at Turine fikk sitt ønske oppfylt. Vi vet ikke helt når det skjedde, men i folketellingen for 1900 finner vi igjen Turine og Johan som gifte folk.²²

Selvbilder innenfor fremmedbildenes ramme?

Historien om Turine og Johan illustrerer på mange måter hvordan mennesker i møte med fengsels- og rettsvesen prøvde å manøvrere i forhold til rettslige kategoriseringer og tolkninger. Ved første øyekast virker det

riktignok ikke som om de hadde så mye rom for å stille spørsmål ved den rettslige forståelsen av lovbruddskategoriene. Ser vi nærmere etter finnes det likevel spor av alternative tolkninger og nyanseringer.

I utgangspunktet tilsto Turine og Johan det de hadde gjort og tok sin straff. Med sitt samliv hadde de etter den tids begreper utfordret og krenket de verdier som var nedfelt i ekteskapet og familien, men ingen av dem stilte spørsmål ved ekteskapet eller familien som institusjon. Snarere gav de uttrykk for at de ufrivillig hadde havnet i en slik situasjon, og hadde gjort alt som sto i deres makt for å innordne seg. Mest av alt ønsket de å få en lovformelig ramme rundt sitt samliv og sin familie. Kanskje det var spesielt viktig nettopp for dem å ordne opp. Karakteristikkene umoralsk, uanstendig og forargerlig om samliv utenfor ekteskap passet så altfor godt med det stereotype bildet av ”omvandrende” mennesker.

Som ”omreisende” løsarbeider passet Johan dessuten inn i bildet av den typiske mannlige forbryter, særlig ettersom han måtte opplyse at han i sin ungdom hadde sonet dommer for tyveri og slagsmål. Dermed bekreftet han det stereotype bildet av en potensielt ”forbrytersk” mannlighet. Tyveri, vold og uorden er kategorier som bekreftet bildet av menn – særlig fra de lavere klasser – som upålitelige og drikkfel-dige, voldelige og aggressive. Derfor var det om å gjøre både for Johan og Turine at mistanken om delaktighet i tyveriet ikke festet seg. På samme måte kan tyverimistanken mot Turine, og den rettslige tolkningen av hennes handlinger, ha vært styrt av at de passet inn i den stereotype kategorien ”kvinnelig omstreifer”. Dette gjorde det særlig viktig for henne å distansere seg fra denne kategorien.

Hun hadde riktignok ikke annet valg enn å tilstå, og ta alt ansvaret for tyveriet

for at Johan skulle slippe unna. Samtidig tok hun avstand fra det. Hun vendte rettens oppmerksomhet mot deres fattigdom og nød og den daglige kampen for å skaffe mat og klær til sine barn. Selv om hun og Johan med sin livsførsel på mange måter levde på kant med samfunnet, hadde de inntil nå holdt seg innenfor lovens rammer for å forsørge sin lille familie. Slik klarte hun i viss grad å omfortolke sine handlinger, og om ikke gjøre tyveriet unnskyldelig, så i alle fall forståelig ut fra en uholdbar livssituasjon. Samtidig fratok hun seg selv alt ansvar for å leve i ulovlig samliv med Johan. Det var også logisk at hun, ut fra kulturelle forventninger om at initiativet til ekteskap var mannens ansvar, overlot til ham å ordne opp. Johan kritiserte på sin side mer eller mindre direkte prostene for ikke å ha fulgt opp hans utallige henvedelser. Dermed fikk han fram hvordan mennesker i denne situasjonen ble fanget av et byråkratisk system.

Forklaringene til Johan og Turine gir en ny dimensjon til fotografiene. Samtidig som forhør og andre kilder kan belyse historien bak bildene, kaster fotografiene lys tilbake på disse kildene. Vi møter de portrettertes blikk, og de trer klarere fram for oss som unike individer. Ser vi på bildene av Turine og Johan igjen, har fotografen fanget deres fortvilelse og sinne. Plassert i fotografens stol holdt de seg ikke passive og nøytrale, men ser ut til å motsette seg den tvangen de ble utsatt for. Foran sorenskriveren grep de muligheten til å presentere sin egen forståelse av sine handlinger og av sin situasjon. Innenfor ”fremmedbildenes” trange rammer hadde de altså et visst rom for å forme sitt eget bilde.

Noter

1. NF01587. Esken inneholdt opprinnelig 124 fotografier, men ett av disse mangler.
2. Retts sakene bak et utvalg bilder ble innsamlet i forbindelse med prosjektet "Fengslende fortellinger" som i 2009 fikk støtte av ABM-utvikling (nå Norsk kulturråd), *Digitalt fortalt* (Hals og Telste 2009–2010).
3. Mange av fotografiene (36 stykker) mangler årsangivelse. Varetektsfangeprotokollen for distriktfengslet i Hokksund viser at de udaterte bildene er tatt i 1866 og 1867.
4. Det nye fengslet i Drammen brant ned til grunnen i bybrannen i 1866, og fanger herfra ble i perioden 1866–1870 sendt til Hokksund.
5. Statsarkivet på Kongsberg (SAKO), Haugsund (Hokksund) distriktfengsel, Fangeprotokoll 1, Varetektsfanger.
6. Det finnes forskjellige serier med politiførhørs-, forhørs-, ekstrarets- og domsprotokoller på slutten av 1800-tallet, og mange av disse har lakuner. Enkelte saker har ikke vært mulig å oppspore i det hele tatt.
7. SAKO, Haugsund (Hokksund) distriktfengsel, Fangeprotokoll 1, Varetektsfanger, side 45.
8. SAKO, Lier, Hurum og Røyken sorenskriveri. Domsprotokoll I–3 (1866–1871), s 112a–116a.
9. Dette er historier som går igjen for mange av de unge mennene fra Drammen, se også *Drammens Tidende*, 6. januar 1869, med oppslag om "hvor meget Sangerbuleuvæsenet har tiltaget i vor By".
10. SAKO, Drammen by, Ekstraretsprotokoll 13, s 194. Saken ble tatt opp ved ekstrarett 22. februar 1869, og dommen falt samme dag.
11. *Drammens Tidende*, Torsdag den 11te Februar 1869.
12. Forhørene er gjengitt i SAKO, Eiker, Modum og Sigdal sorenskriveri, Ekstraretsprotokoll 6, s 650ff.
13. SAKO, Haugsund (Hokksund) distriktfengsel, Fangeprotokoll 1, Varetektsfanger, side 59.
14. *ibid.*
15. *ibid.*
16. SAKO, Eiker, Modum og Sigdal sorenskriveri, Ekstraretsprotokoll 6, s 650ff.
17. SAKO, Haugsund (Hokksund) distriktfengsel, Fangeprotokoll 1, Varetektsfanger, side 59.
18. Digitalarkivet, Eiker, Bakke, klokkebok 1901–1914, side 153: <http://digitalarkivet.uib.no/>
19. Kriminalloven av 1842, kapittel 18 § 22. Lokale underretter så vel som høyesterett var i økende grad beskjeftiget med konkubinatsaker. Straffen var noen få dagers fengsel eller bøter, mens gjentakelse kunne bety flere måneders straffarbeid.
20. Se forarbeidene til loven i *Motiver 1835:216*.
21. SAKO, Eiker, Modum og Sigdal sorenskriveri, Domsprotokoll 6, Eiker, f. 11b.
22. Digitalarkivet, Folketelling for 1910, Eiker, <http://digitalarkivet.uib.no/>

Litteratur

- Alcoff, Linda 1988. "Cultural Feminism versus Post-structuralism: The Identity Crisis in Feminist Theory". *Signs. Journal of Women in Culture and Society. Volume 13, number 3. Spring 1988*. The University of Chicago Press, s. 405–436.
- Alver, Bente 1995. "På stram line mellom etiske forskningsidealer og praksis". *Nord-Nytt 60*, s. 5–23.
- Hals, Caroline Elise og Kari Telste 2009–2010. "Fengslende fortellinger. Norsk Folkemuseums fangeportretter". *Digitalt fortalt*: <http://www.digitaltfortalt.no/>
- Halaas, Kristin 2004. *I fotografens regi. Norsk portrettfotografi 1860–1910*. Norsk fotohistorisk forenings skriftserie. Oslo.
- Hoel, Aud Sissel 2007. *Maktens bilder*. Norsk rettsmuseums skriftserie. Trondheim.
- Kjellberg, Anne 1987–88. *Mannsdrakt i Drammen i 1860-årene. Moteplagg – hverdagstøy. By og bygd 1987–88*. Norsk Folkemuseums årbok, s. 153–175.
- Mosse, L. George 1996. *The Image of Man. The Creation of Modern Masculinity*. New York: Oxford University Press.
- Motiver til det i Aaret 1832 udgivne Forslag til en Lov for Kongeriget Norge angaaende Forbrydelser*. 1835. Christiania.
- Petersen, Anja 2001. "Kvinnor i marginalen. Könskonstruktioner i 1800-talets fängelse". I: Lövkrona, Inger (red.). *Mord, misshandel och sexuella övergrepp. Historiska och kulturella perspektiv på kön och våld*. Lund: Nordic Academic Press, s. 188–209.
- Petersen, Anja 2007. *På visit i verkligheten. Fotografi och kön i slutet av 1800-talet*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.

- Regener, Susanne 2003. "Criminological Museums and the Visualization of Evil". *Crime, History & Societies*. Vol 7, no 1/2003, s. 1–13.
- Regener, Susanne 2003b. "At læse ansigtet – fotografi og udtryksvilje". I: Det Nationale Fotomuseum, Det Kongelige Bibliotek: *Ansigtets geometri. Fotografiske portretter*. København, s. 40–53.
- Rørbye, Birgitte 1991. "Retsmateriale i folkloristisk belysning". *Tradisjon. Tidsskrift for folkeminnevitenskap nr. 21–1991*, s. 45–58.
- Telste, Kari 2000. *Brutte løfter. En kulturhistorisk studie av kjønn og ære 1700–1900*. Acta Humaniora. Oslo: Unipub forlag.